

GÜLARA ƏLİYEVƏ
Gəncə Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi»
kafedrasının baş müəllimi
E-mail: gularaalvan@gmail.com

AZƏRBAYCANDA XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ RUSDİLLİ TƏHSİL

Açar sözlər: təhsil, arxiv, milli dövlətçilik, cümhuriyyət, şagird, özünüdərk, müstəqillik, inspektor, məfkurə və s.

Ключевые слова: образование, архив, национальная государственность, республика, школьник, самосознание, независимость, инспектор, идеология и т.д.

Key words: education, archive, national statehood, republic, pupil, self-awareness, independence, inspector, ideology, etc.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin – müsəlman şərqində ilk respublikanın yaranması və fəaliyyəti tariximizin ən şərəfli səhifələrindən birini təşkil edir. XX əsrin əvvəllərində xalqımızın, onun aparıcı hissəsi olan milli – demokratik ziyalıların azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin qanunauyğun nəticəsi kimi ərsəyə gələn bu dövlət mövcud olduğu qısa zaman kəsiyində cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində bir sıra islahatlar keçirmiş, milli dövlət quruculuğu istiqamətində uğurlu addımlar atmağa müvəffəq olmuşdur. Xalq maarifi, elm və təhsil kimi həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələr də yeni qurulmaqda olan dövlətin diqqətindən, qayğısından kənar qalmır. Obyektiv çətinliklərə baxmayaraq (maddi vəsaitin azlığı, mürəkkəb daxili və beynəlxalq vəziyyət, kadr çatışmamazlığı, və s.) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalq maarifinin müstəmləkə buxovlarından azad olması, yeni təhsil ocaqlarının açılması, savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdü. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, 1918-1920-ci illərdə xalq maarifi, elm və təhsil sahələrinin inkişafı naminə həyata keçirilən islahatlara, görülən işlərə sovet tarixşünaslığında münasibət məlum səbəblərdən birmənalı olmamışdır.

AXC – “Bəy – xan” hökuməti kimi səciyyələndirilmiş, həyata keçirilən tədbirlə isə “millətçi”, “şovinizt” damğaları vurulmuşdur. XX əsrin sonlarında Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Cümhuriyyət dövrünə münasibət kökündən dəyişmiş, hadisə və proseslərə, milli hökumətin fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilməyə başlanmışdır. Buna baxmayaraq AXC dövründəki rusdilli təhsil ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmədiyindən bu istiqamətdə araşdırmalara ehtiyac vardır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən bütün fəaliyyət sahələrində, xüsusən təhsil sahəsində milliləşməyə böyük səy göstərirdi. Bununla yanaşı, rusdilli təhsil ənənəsi də qorunub saxlanılır və inkişaf etdirilirdi. Dövrün ziyalıları, eləcə də hökumət və parlament üzvlərinin əksəriyyəti rus dilində təhsil almışdılar və bu dilə dərinlən bələd idilər. Parlamentin rəsmi orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti Azərbaycan dili ilə yanaşı, həm də rus dilində nəşr olunurdu. Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Darülfunununda dərslərin rus dilində aparılması milli hökumətin rusdilli təhsilə xüsusi əhəmiyyət verdiyini, eyni zamanda, Azərbaycan dilində təhsili rusdilli təhsildən imtina etmədən inkişaf etdirmək niyyətində olduğunu göstərirdi. Bu, Xalq Cümhuriyyətinin XX əsrdə milli dövlətçiliyimizin, milli məfkurənin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, bəzi iddiaların əksinə olaraq, məhdud millətçilik düşüncəsindən - milli ayrı-seçkilikdən tam uzaq olduğunu, dövlət təmsilçilərinin rusdilli təhsilin o dövr üçün mühüm əhəmiyyətini dərinlən dərk etdiklərini sübut edirdi. Bakı Dövlət Darülfununun ilk rektorunun rus mənşəli olması, bu ali təhsil ocağında tədrisin əsasən rus dilində aparılması deyilənləri əyani şəkildə sübut edir [1].

Digər tərəfdən, rusdilli təhsilin 100 ilə yaxın bir müddətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi və üstün mövqeyə malik olduğu bir ölkədə rusdillilik ənənəsindən dərhal imtina etmək mümkün deyildi. O zaman ölkədə mövcud olan ibtidai və orta təhsil məktəblərində tədris əksər hallarda rus dilində aparılırdı, müəllimlər uzun müddət ərzində bu ənənəyə alışmışdılar. Müəllimlərlə yanaşı, şagirdlərin də milli tərkibi müxtəlif olduğundan rusdilli təhsildən birbaşa olaraq Azərbaycan dilində təhsilə

keçmək mümkün deyildi. Belə bir addım bir neçə il ərzində rus dilində tədrisə alışmış şagirdlər üçün arzuolunmaz olmaqla yanaşı, təhsilin perspektivi, gələcəyi baxımından da yolverliməz idi. Burada Azərbaycan dilində dərs deyən müəllim kadrların çatışmazlığı da belə bir addımı qeyri-mümkün edirdi. Odur ki, Xalq Cümhuriyyətinin təmsilçiləri rusdilli təhsili milli dövlətçilik maraqlarına uyğun davam etdirməyi qərara almış, bununla yanaşı, Azərbaycan dilində təhsilin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermək yolunu seçmişdilər [2, s.11-17].

O dövrdə rusdilli təhsilin zəruriliyini şərtləndirən mühüm amillərdən biri də mövcud dövlət və arxiv mənbələrinin rus dilində olması idi. Bununla yanaşı, əksər dərs vəsaitləri və tədris materialları rus dilində nəşr edilmişdi. Azərbaycan dilində olan tədris vəsaitinin sayı çox məhdud idi, eyni zamanda bu vəsaitin çoxu zəruri tələblərə cavab vermirdi. Xüsusən kimya, tibb, biologiya, fizika kimi vacib bilik sahələrində Azərbaycan dilində hər hansı ciddi dərs vəsaitinə, müvafiq elmi-praktik ədəbiyyata rast gəlmək mümkün deyildi. Rus dilinə dərinədən bələd olmaq dövrün qabaqcıl ideyalarına və elmin, təhsilin müxtəlif sahələrinə dərinədən nüfuz etmək imkanı qazanmaq idi. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində təhsilin genişləndirilməsinin vacibliyini qeyd edən, bu istiqamətdə böyük səy göstərən milli ziyalılarımız eyni zamanda rusdilli təhsilin ciddi tərəfdarı olaraq qalırdılar [3, s.7- 15].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanda ictimai azadlıq konsepsiyası möhkəmlənməyə və tədricən milli mətbu orqanların səhifələrinə yol tapmağa başladı. Bu qəzet və jurnallar arasında «Şərqi rus», «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», «Təkamül» öndə gedirdilər. Milli düşüncədə olan mənfi xüsusiyyətlərdən imtina, milli köklərə qayıdış, milli oyanış və özünüdərk o dövrdə xalqın ruhuna və düşüncəsinə sirayət edərək Azərbaycan həyatının inkişafının bütün sahələrini edirdi. Bu dövrdə ictimai azadlıq konsepsiyası müxtəlif təşkilatlar və ittifaqlar tərəfindən milli gerçəkliyə çevrildi. 1902-ci ildə milli maraqlar uğrunda sarsılmaz mübariz sayılan Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılan «Müsəlman uşaqları» təşkilatı, 1904-cü ildə təşkil olunmuş müsəlman sosial-demokratik təşkilatı «Hümmət», Əlimərdan Bəy Topçubaşovun rəhbəri olduğu «İttifaqül Müslümin», Əhməd bəy Ağayevin «Difai», İ.Ziyadxanın «Müdafiə Partiyası», 1911-ci ildə yaradılmış Müsavat partiyası, Nəsim bəy Yusifbəylinin yaratıcısı olduğu «Federalistlərin Türk Demokrat Partiyası» (1917-ci ildə Müsavat Partiyasının I Qurultayında «Difai», «Nicat» və «Türk Demokratik Federalistlər Partiyası» Müsavatın yeni proqramını qəbul edərək onunla birləşdilər) milli azadlıq hərəkatında və demokratik respublika quruculuğu zamanı milli təhsil sisteminin yaradılmasında böyük rol oynamışdılar [4, s.41-46].

Sözsüz ki, milli özünüdərk ideyasının dolğunluğu Azərbaycan vətəndaşının tərbiyəsi məsələsi o zaman bütövlükdə azərbaycanlı gəncləri və milləti özünə cəlb edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin vurğuladığı kimi, milli müstəqilliyə malik olmayan millət öz azadlığını və hüquqlarını müdafiə edə bilməz. Bu vəzifə 1918-ci ilin 28 mayında yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə layiqincə yerinə yetirildi. Özünün 23 aylıq fəaliyyəti dövründə Xalq Cümhuriyyəti insanlara milli ləyaqət hissini aşılamağa bildi. O dövrdə Azərbaycan hökumətinin əsas istiqamətlərindən biri dövlətin ərazi bütövlüyünün müdafiəsi idisə, digər tərəfdən xalq maarifçiliyinin yeni milli platformada həyata keçirilməsi prioritet təşkil edirdi. Bu mənada Xalq Cümhuriyyəti dövründə rusdilli təhsil məzmunu və mahiyyətini tamamilə dəyişərək Azərbaycanın milli təhsil strategiyasına xidmət etməyə başlamışdı. Cümhuriyyətin yaranmasına qədər rusdilli təhsil əsasən çarizmin, daha sonra isə Rusiyanın digər hakim təbəqələrinin maraqlarını təmin edirdisə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra vəziyyət kökündən dəyişməyə başladı. Azərbaycanda rus dilinin tədrisi artıq Rusiyanın siyasi maraqlarının və müvafiq təhsil konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi deyil, milli təhsilin inkişafı və möhkəmlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [2].

Rusdilli təhsilə müvafiq yanaşma milli mədəniyyətin bütün sferalarını əhatə edirdi. O zaman təhsil sahəsində əsas diqqət ümumxalq təhsilinin təşkilati strukturunun yenilənməsinə yönəlmişdi. Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsindəki fəaliyyəti məktəblərin milliləşdirilməsinə, Azərbaycan dilli məktəblərin yaradılmasına, ali və orta ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasına yönəlmişdi.

Xalq təhsilinin nizamlanması məqsədilə və respublikada məktəb təhsilinin qaydaya salınmasından ötrü 30 iyun 1918-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının qərarı ilə xalq təhsili

nazirliyi yaradıldı. Burada ali, orta və ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsi, milli məktəblərin geniş şəbəkəsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Müvafiq təhsil şəbəkəsinin mövcud tələblərə cavab verməsini nəzərə alan Xalq Maarifi Nazirliyi bu sahədə köklü islahatlara başladı. 2 avqust 1918-ci il tarixində nazirliklə bağlı əsasnamə qəbul edildi. Burada göstərilirdi ki, Maarif Nazirliyinin rəhbərliyi ilə təhsilin yeni milli strukturu yaradılıb. İnspektorların fəaliyyəti genişləndirilir. Müxtəlif təşkilatlara və müəssisələrə aid məktəblər isə Maarif Nazirliyi sistemində birləşdirilir. Yerli və məhəlli məktəblər birləşdirildikdən sonra ibtidai məktəblər adlandırılmağa başladı. İbtidai və ali məktəblər arasında çatışmazlıqlar tədricən aradan götürüldü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dönəmində məktəblərin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilmişdi:

1. Üç-dörd illik ibtidai məktəblər;
2. Beş-altı illik təhsili nəzərdə tutan ali –ibtidai məktəblər;
3. Dörd illik qadın progimnaziyaları;
4. Altı illik kişi gimnaziyaları;
5. Yeddi illik milli xanım gimnaziyaları;
6. Ticarət –hərbi qadın təsərrüfat məktəbləri və s. [5, s.121-124].

1919-cu ilin əvvəlində respublikada 637 ibtidai məktəb, 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi vardı. Bunlardan 6 kişi gimnaziyası Bakı, Gəncə və Nuxada, 4 xanım gimnaziyası Bakıda, 5 realnı məktəbi Bakı, Salyan və Şuşada, 4 xanım realnı məktəbi Bakı, Gəncə və Şuşada yerləşirdi. Eyni zamanda, Bakıda politexnik məktəb və kommersiya məktəbi də vardı. Bakıda yerləşən realnı məktəblərdən biri – Balaxanı məktəbi qadın gimnaziyası ilə birləşdirildi ki, bu da oğlanlara və qızlara birgə təhsil almaq imkanı yaratdı. Dördüncü Bakı kişi və qadın gimnaziyası yeni tipli təhsil ocaqlarına aid idi və öz tərkibində son 4 sinfi birləşdirirdi. Bununla yanaşı, kişi gimnaziyası iki bölmədən - humanitar və real fənlər bölməsindən, qadın gimnaziyası isə yalnız humanitar bölmədən ibarət idi. İlin əvvəlində Bakı Xanım Müəllimlər Seminariyası kişi seminariyasına çevrildi, payızda isə orada 40 nəfərlik pansion açıldı. Bu seminariya kiçik və böyük hazırlıq siniflərinin tərkibində funksionallaşmışdı və ilin sonuna doğru 60 şagirdə malik idi. 1919-cu ilin iyununda Lənkəranda Maarif Nazirliyinin sərəncamına keçmiş kişi və qadın gimnaziyaları fəaliyyətə başladı. Maarif Nazirliyinin 11 avqust 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə Bakıda, Gəncədə və Nuxada yerləşən müqəddəs Nina təhsil müəssisələri müvafiq olaraq birinci Azərbaycan milli xanım gimnaziyalarına çevrildi. Digərləri isə Gəncə və Nuxa Xanım Gimnaziyaları adlandırıldı.

1919-cu ilin yayında Azərbaycanda orta və ibtidai məktəblərdə milli siniflər üçün müəllimlər hazırlayan qısamüddətli ixtisas kursları açıldı. Həm kişi, həm də qadın kursları Bakı, Gəncə və Nuxada, yalnız kişi kursları isə Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan və Zaqatalada açılmışdı. Bu kursların hər birinə 50 nəfər dinləyici cəlb olunmuşdu. Onların demək olar ki, hamısı kursları bitirdikdən sonra müəllim təyin olunmuşdular. 1919-1920-ci təhsil ilində Maarif Nazirliyi tərəfindən Göyçayda realnı məktəbin və müvafiq məktəblərlə yanaşı, Müəllimlər Seminariyasının, Bakıda xanım, Nuxada kişi və xanım, Şuşada kişi məktəbinin açılması ilə bağlı qanun layihəsi parlamentə təqdim olunmuşdu. Bu qanun layihələrindən birincisi təsdiqlənmiş, digərlərinə isə baxılmamışdı.

Ağır maliyyə vəziyyətinə baxmayaraq, Gəncədə hərbi məktəb açılmış, zirehli texnika və dəmiryolu məktəbləri təşkil edilmişdi. Gədəbəydə Meşə Təsərrüfatı Məktəbi, Bakıda isə Politexnik Texnikumu yaradılmışdı. Texnikum kommersiya, iqtisadiyyat, energetika, pedaqogika və tarix bölmələrindən ibarət idi. Nəticə etibarilə texnikumun dəmiryolu və tikinti bölmələri də yaradılmışdı. Yarandığı gündən nazirlik xalq maarifinin təşkili məsələsini ön plana çəkir, onu milli təhsil konsepsiyasının təməlinə çevirirdi. Eyni zamanda, ümumi icbari təhsil haqqında qanun layihəsi işlənilir, şəhərlərdə iri məktəblər yaradılırdı. Ən mürəkkəb və çətin vəzifənin həlli məqsədilə milli məktəblər üçün müəllimlərin hazırlanması prosesinə xüsusi diqqət yetirilir, müəllimlər seminariyalarının şəbəkəsi genişləndirilirdi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsi 1918-ci ildə Firidun Bəy Köçərlinin səyi ilə Qazaxa köçürülmüş və həmin ilin noyabrından Qazax Seminariyası kimi fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında 4 iyun 1918-ci il tarixində imzalanan müqaviləyə uyğun olaraq Maarif Nazirliyi tərəfindən Türkiyədən 50

müəllim dəvət olunmuşdu. Dəvət olunmuş müəllimlər xalq maarifinin təşkili sahəsində müvəffəqiyyətlə çalışır, dərsliklər, metodik vəsaitlər təşkil edir, milliləşdirilmiş məktəblərdə dərs deyirdilər [6, s.39-43].

Müəllimlər Seminariyası istisna olunmaqla, bütün orta təhsil müəssisələrində 1919-1920-ci təhsil ilinin birinci yarısında təhsil almış şagirdlərin sayı 9711 nəfər təşkil edirdi. Bunlardan 3215-i müsəlman, 6496-sı isə digər millətlərin nümayəndəsi idi. Bütün orta təhsil müəssisələri milliləşdirilmişdi, yalnız Bakı Politexnik və Kommersiya məktəbləri, üçüncü və dördüncü kişi gimnaziyaları istisna təşkil edirdi. İkinci və dördüncü qadın gimnaziyaları da milliləşdirilmişdi. 1919-cu ildə bir sıra təhsil müəssisələrində milliləşdirmə ikinci, bəzi hallarda isə üçüncü sinifləri də əhatə edirdi. Təhsil müəssisələrində və siniflərdə rus dili ilə yanaşı, həftədə 3-4 saat olaraq Azərbaycan dili də tədris edilirdi.

Xalq maarifi sahəsində milli mənsubiyyətindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar, ümumi, pulsuz və icbari təhsil hüququ verilir.

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına qədər ana dilində orta məktəblər yox idi. Azərbaycan dili realni məktəblərdə məcburi fənn sayılmırdı. Realniy məktəblərdə bu fənnə yalnız həftədə bir saat vaxt ayrılırdı.

Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti dövründə biri digərini əvəz edən mədəni tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu dövrdə Abulla Şaiqin təşəbbüsü ilə I Bakı Realni Məktəbində 3 aylıq Azərbaycan dili kursları açılmışdı. Bu kursları bitirən şəxslər üçün 49 rus sinfi ilə yanaşı, təhsilin Azərbaycan dilində aparıldığı əlavə 3-cü sinif də açıldı. Burada 25 nəfər təhsil alırdı. Məktəbin ilk buraxılışı 1924-cü ildə oldu. Məktəbdə tanınmış Azərbaycan maarifçiləri Abulla Şaiq, C.Cəbrayılbəyli, Q.Rəşad Mirzəzadə və digərləri müəllimlik edirdilər.

Maarif Nazirliyi bir tərəfdən ali, orta və ibtidai məktəblər yaradır, digər tərəfdən ziyalıların hazırlanması ilə bağlı kurslar təşkil edir, başqa bir tərəfdən isə dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin tərcüməsi ilə bağlı tərcümə –nəşriyyat komissiyası yaradırdı. 1919-cu ildə aşağıdakı dərsliklər - «Türk əlifbası», «Yeni hesab», «Yeni məktəb», «Ədəbiyyat dərsləri», «Xrestomatiya», «Türk nəğmələri», «Təbiətşünaslıq tarixi», «Cəbrlə bağlı təlimat», «Qrammatika haqqında», «Türk qrammatikası», «Son Türk əlifbası», «Hesab üzrə məsələlər toplusu», «Milli qiraət» dərslikləri kütləvi tirajla nəşr edilmişdi. Beləliklə, rusdilli təhsil ənənəsi qorunub saxlanılmaqla yanaşı, türk – Azərbaycan dilində təhsilin şəbəkəsi genişləndirilir, bununla bağlı çoxsaylı dərsliklər, tədris ləvazimatı hazırlanırdı. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində sərbəst dərs apara bilən müəllim kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilirdi [1].

Azərbaycan maarifinin və ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Hüseyn Cavid, M.Mahmudbəyov, A.Şaiq, C.Cəbrayılbəyli, S.Acalov, A.İsrafilbəyov, A.Əfəndiyev, Q.S.Əlizadə, Q.Mirzəzadə, Q.S.Qasımzadə və digərləri bu prosesdə fəal iştirak edirdilər. Nazirlikdə milli təhsil müəssisələri üçün kitabxana bazasının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. 18 sentyabr 1919-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Parlamentinin qərarı ilə Türk dilində yeni ədəbiyyatın əldə edilməsi üçün Maarif Nazirliyinin büdcəsinə 1 milyon rubl məbləğində vəsait ayrılmışdı. O dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biri də ali təhsilli milli kadrların hazırlanması idi. Bu səbəbdən Bakı Dövlət Darülfünunu, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu və Dövlət Konservatoriyası kimi ali təhsil müəssisələrinin yaradılması məsələsi öndə dayanırdı. Lakin şərait elə gətirdi ki, bu layihələrdən yalnız biri – Bakı Dövlət Darülfünunun (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) yaradılmasını reallaşdırmaq mümkün oldu. Müvafiq mənbələrdən aydın görünür ki, 1 sentyabr 1919-cü il tarixində qəbul olunmuş qanuna əsasən Bakıda tarix-filologiya və tibb fakültələri olan dövlət universiteti təsis edilmişdi. Universitetdə mühazirələr 15 noyabr 1919-cü ildən başlamışdı. Azərbaycan özünün ilk ali təhsil ocağını yaratmış, bununla da Türk xalqının tarixində yeni parlaq səhifə yazılmışdı. Beləliklə də, Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yeni məşəl alovlanmışdı. Bu barədə ətraflı yazan V.İ.Razumovski qeyd edirdi ki, biz özümüzü bu böyük tarixi hadisənin iştirakçısı kimi çox xoşbəxt hiss edirdik [2, 25].

«Bakı Dövlət Darülfünunu haqqında» qanun və Darülfünunun beş bölmə, 72 maddədən ibarət nizamnaməsi ətraflı müzakirələrdən sonra parlament tərəfindən müəyyən əlavə və düzəlişlərlə təsdiqlənmişdi. Universitetin təşkilat komissiyası isə Darülfünun rektoru kimi yekdilliklə V.İ.Razumovskini seçmişdi. Tarix-filologiya fakültəsinin dekanı tanınmış tarixçi-publisist professor N.A.Dubrovski seçilmişdi, tibb fakültəsinin dekanı vəzifəsini isə İ.İ.Şirokoqorov tutmuşdu. Onun olmadığı dövrdə isə bu vəzifəni müvəqqəti olaraq professor A.M.Levin icra edirdi.

Universitetin tarix-filologiya fakültəsində «Osmanlı ədəbiyyatı» ilə bağlı mühazirələri Məmməd Əmin Rəsulzadə və xalq maarifi naziri R.Kaplanov oxuyurdular. Azərbaycan dilinin qrammatikası kursunu M.A.Şahtaxtılı tədris edir, «Türk dili» kursunda isə M.R.Mirzəyev mühazirələr oxuyurdu. 1919-1920-ci təhsil ilində Universitetdə 1094 nəfər təhsil alırdı ki, onlardan da 217-si azad dinləyici idi [2].

Arxiv sənədlərindən görünür ki, universitet tələbələri kimi hər iki cinsdən olan şəxslər qəbul edilirdilər. Universitetə qəbul olunmaqdan ötrü vacib şərt orta təhsilə malik olmaq idi. Universitetə gimnaziyanın 7 və realni məktəblərin 6 sinfini bitirmiş Azərbaycan vətəndaşları qəbul edilirdilər. Onlar diplom almaqdan ötrü əlavə imtahan verməli idilər. Eyni zamanda, müəllimlik seminariyalarını bitirmiş Azərbaycan vətəndaşları da universitetə qəbul olunmaq hüququna malik idilər. Universitetə mühazirələri dinləmək və praktiki məşğələlərdə iştirak hüququ ilə azad dinləyicilər də qəbul edilirdi. Tələbələrin və azad dinləyicilərin ödəniş haqqı 500 manata çatırdı. Eyni zamanda, universitet rəhbərliyinin təhsil alan tələbələrin 10%-ə qədərini ödənişdən azad etmək hüququ var idi. 1 sentyabr 1919-cu il tarixində parlament 100 abituriyent və tələbənin xarici ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi barədə qərar qəbul etmişdi. Qərarla göstərilirdi ki, bu məqsədlə 1919-1920-ci tədris ilində dövlət büdcəsindən Maliyyə Nazirliyinin sərəncamına 7 milyon rubl vəsait ayrılır. Bu şərtlə ki, Avropaya göndərilən hər bir tələbəyə aylıq olaraq 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci ayrılacaq. Rusiyaya göndərilən tələbələrə isə aylıq olaraq 3 min rubl və 3 min rubl yol xərci ayrılacaq. Qərarla o da göstərilirdi ki, dövlət təqaüdü hesabına oxuyan tələbələr təhsillərini bitirdikdən sonra dövlətin onlara təyin etdiyi yerdə 4 il xidmət etməyə borcludurlar. Bu 100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilməli idi. Lakin Rusiyada baş verən vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar tələbələr ora göndərilməmişdi. Göründüyü kimi, Xalq Cümhuriyyətinin liderləri rusdilli təhsilin inkişaf etməsi ilə yanaşı, digər xarici dilləri bilən ali təhsilli milli kadrların hazırlanmasına, ölkədə qabaqcıl dünyəvi təhsilin bərqərar olmasına xüsusi diqqət yetirirdilər [7].

Xalq maarifinin sahəsində həyata keçirilən islahatların növbəti mərhələsi Bakı və Gəncə Quberniyalarında əvvəllər mövcud olmuş xalq məktəbi direksiyalarının birləşdirilməsi oldu. Onların funksiyalarının bir qismi nazirliyə, digər qismi isə xalq məktəbləri inspektorlarına keçdi. Bakı direksiyasında təşkil edilmiş pedaqoji muzey isə müvəqqəti olaraq Bakı və ətraf rayonların xalq məktəbi inspektorunun sərəncamına verildi. Yaxın gələcəkdə isə onun yenidən təşkili nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, 1919-cu ildə xalq məktəblərinin 10 inspektoru vardı. İbtidai məktəbləri bitirənlərin böyük bir qismi sonradan orta təhsil müəssisələrinə və ya ali ibtidai məktəblərə daxil olurdular. 1918-ci ildə 15 ali ibtidai məktəb mövcud idi ki, bu məktəblər də əsasən Bakı, Göyçay, Quba, Qusar, Salyan, Lənkəran, Şamaxı, Pərişib, Gəncə, Gorus, Ağdaş, Nuxa, Şuşa, Qazax və Zaqatalada yerləşmişdi. İl ərzində nazirlik tərəfindən Ağdamda ikinci ali ibtidai məktəbin açılması planlaşdırılırdı. İbtidai ali məktəblərlə yanaşı, Şuşa və Zaqatalada Mariya qız məktəbləri mövcud idi. Göyçayda isə təsərrüfat məktəbi mövcud idi ki, 1919-cu ildə binada silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi səbəbindən burada dərslər keçirilmirdi. Zaqatala və Nuxada təsərrüfat məktəbləri mövcud idi ki, onlardan biri öz fəaliyyətini dayandırmış, digəri isə yalnız 1919-cu ilin sentyabrından fəaliyyətə başlamışdı. Gəncə Qızlar Seminariyası nəzdində məktəb yaşlı uşaqlar üçün Firebel sistemi üzrə uşaq bağçası təşkil edilmişdi. Bu sistem ondan gözlənilən ümidləri bir çox cəhətdən doğruldurdu. Məşğələdə uşaqlar əl işləri, rəsmxətt, gimnastika və digər maraqlı məşğuliyyətlərlə öz bilik və vərdişlərini inkişaf etdirirdilər. 1919-cu ilin oktyabrında belə uşaq bağçalarının biri də Azərbaycanın

1-ci milli gimnaziya nəzdində yaradılmışdı. Eyni zamanda, 1919-cu ilin 1 noyabrında Firebel sistemi üzrə uşaq bağçası rəhbərlərinin hazırlanması ilə əlaqədar kurslar açılmışdı [6, 43-45].

Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanda savadsızlığın aradan qaldırılması ilə bağlı mühüm praktik addımlar atırdı. 15 sentyabr 1919-cu il tarixində Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Zaqatala və Qazaxda böyük yaşlılar üçün Azərbaycan dili üzrə axşam kursları açılmışdı. Kurslarda təlim iki semestr ərzində davam edirdi. Bir semestr sentyabrın 15-də başlayır və 1919-cu ilin dekabrında başa çatırdı. İkinci semestr isə yanvarın 1-dən başlayır və 20 aprel 1920-ci il tarixində tamamlanırdı. Kurslar üç bölmədən ibarət idi. Birinci bölmədə Azərbaycan dilini bilməyənlər təhsil alırdılar. İkinci bölmədə isə Azərbaycan dili və qrammatikası barədə müəyyən məlumatı olan şəxslər təhsil alırdılar. Üçüncü bölmədə Azərbaycan dilini bilən, lakin xüsusi terminləri, tədris və təlim metodlarını öyrənməyə ehtiyacı olan şəxslər təhsil alırdılar. Bu kurslarla yanaşı, Bakıda bilavasitə milli məktəblərin müəllimlərindən ötrü parlamentin üzvü Abdulla Bəy Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi xüsusi kurslar yaradılmışdı. Bu kurslarda Azərbaycan dili öyrədilməklə yanaşı, onun tədrisi metodikası da aşılardı. Azərbaycanlı tələbələrin peşəkar səviyyəsini artırmaqdan ötrü Maarif Nazirliyi 1 noyabr 1919-cu il tarixində texniki kurslar yaratmışdı ki, burada da təqribən 200 nəfər təhsil alırdı. Mirzəbala Məmmədzadə özünün «Müstəqil Azərbaycan və Müsavat» əsərində yazır ki, o dövrdə türk gəncləri üçün aşağı çinli məmurların hazırlanmasından ötrü xüsusi təhsil müəssisələri yaradılmışdı. Eyni zamanda, bu məktəblər sırasında makinaçı, dəmiryolçu, teleqrafçı hazırlayanlar da vardı. Bu vasitələrlə hökumət dəmiryol nəqliyyatında xidmət edən türklərin (Azərbaycanlıların) sayının 50%-ə çatdırılmasına nail olmuşdu [7, 24-27].

Bu qəbildən olan tədbirlərin həyata keçməsindən ötrü hökumət xalq maarifinə əhəmiyyətli dərəcədə vəsait ayırmışdı. Böyük maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, o dövrdə Maarif Nazirliyinə ayrılan vəsait 102 milyon rubl təşkil edirdi. Nazirliyin özünün gəliri isə o dövrdə cəmi 2 milyon rubldan bir qədər artıq idi. Ölkənin olduqca mürəkkəb vəziyyətində xalq maarifinə tələb olunan vəsait heç də məhdudlaşdırılmırdı, əksinə, universitetin xərcləri 3.5 milyondan 5 milyona qaldırılmış, müəllimlərin əmək haqqı isə 1.3 dəfə yüksəlmişdi [8, s.72].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı sayılan «Azərbaycan» qəzeti bu dövrdə həm rus, həm də Azərbaycan dillərində nəşr edilirdi. Müxtəlif nəşriyyatlar, dəftərxana ləvazimatı ilə ticarət aparən dükənlər, Mayılov qardaşlarının teatri Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycanla Ermənistan arasında yaranan gərginlik 10 minlərlə insanın öz doğma yurdlarından Bakı Quberniyası ərazisinə köçməsinə səbəb olmuşdu. Köçkün müəllimlərə yardım məqsədilə Maarif Nazirliyi o dövrdə 20 min rubl vəsait ayırmışdı [10, 29].

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Xalq Cümhuriyyəti bütün Azərbaycan vətəndaşları üçün hüquq bərabərliyi prinsipinə riayət edir, milli dilin inkişafı ilə yanaşı, dünyəvi rusdilli təhsilin üstün cəhətlərindən də faydalanmağa çalışırdı. Rus dili o zaman bütün Azərbaycan məktəblərində üstün mövqeyə və təsirə malik idi. Bütün rəsmi sənədlərdə və yazışmalarda rus dili ikinci rəsmi dil kimi işlədilirdi. Bakı Dövlət Universitetinin ilk müəllim kollektivinin əsasən rus mənşəli şəxslərdən təşkil olunması da Azərbaycanda rus dilinə və eləcə də, rusdilli təhsilə olan marağın göstəricisi kimi yozula bilər [10, 34].

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda həm milli, həm də dünyəvi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır, bu baxımdan rusdilli təhsil ənənəsinə milli maraqlar çərçivəsində böyük hörmətlə yanaşılırdı. Bu istiqamətdə Xalq Maarif Nazirliyi parlamentə bir sıra mühüm qanun layihələri təqdim etmişdi. Burada Nəsim Bəy Yusifbəyovun, Rəşid Xan Qaplanovun, Həmid Bəy Şahtaxtinskiyin və Nurməmməd bəy Şahsuvarovun xalq nazirləri kimi xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Xalq Cümhuriyyətinin təhsillə bağlı bir sıra mühüm, mütərəqqi layihələri də var idi ki, hakimiyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar onların reallaşması qeyri-mümkün oldu. Bu layihələr xaricdə təhsil alan milli kadrlara ayrılan təqaüdləri, Gəncədə, Qazaxda, Şuşada, Nuxada iki illik müəllimlik kurslarının yaradılmasını və s. bu kimi mühüm məsələləri nəzərdə tuturdu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin yaranmasından sonra xalq maarifi milli baxımdan köklü dəyişikliklərə uğradı [11,

s.28-31]. İnsanların şüurunda milli məsələlərə münasibətdə biganəlik toxumu səpildi, dinə qarşı böyük hücumlar başladı və təhsilin dünyəvi əsasları təhrif olunmuş şəkildə ictimaiyyətə çatdırıldı.

Yuxarıda qeyd olunanlardan da görüldüyü kimi AXC dövründə rus dilli təhsil nəinki sıxışdırılmamış, əksinə ölkədə yaşayan qeyri millətlərin vətəndaşlıq hüquqları sosial sferanın müxtəlif sahələri ilə yanaşı təhsil sahəsində də qorunmuşdur. Xalq maarifi sahəsində həyata keçirilən islahatlar, atılan addımlar isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çar Rusiyasından miras qalan təhsil sisteminin müstəmləkəçi mahiyyətinin sındırılmasına, müstəqil milli dövlətçilik məfkurəsi daşıyacaq vətəndaşların yetişdirilməsinə yönəlmişdir.

Bu kiçik tətqiqat işində AXC-nin rusdilli təhsilə yönəlik siyasəti ümumiləşdirilmiş, cəmi 23 ay mövcud olmuş milli dövlətimizin təhsil sahəsində atdığı uğurlu addımlar nəticəsində rusdilli təhsilin müstəmləkəçi mahiyyətinin dəyişdirilməsi bununla yanaşı məhdud millətçilikdən şovinizmdən uzaq ümumbəşəri və milli dəyərlərin qorunması məsələləri isıqlandırılmışdır.

Məlumdur ki, özünü AXC-nin varisi elan etmiş müasir Azərbaycan Respublikası dünyada millidini dözümlülüyü tolerantlığı ilə tanıır. Bu məqaləni xalqımızın tolerantlığının tarixi köklərə malik olması və bu tarixi varisliyin təbliği baxımından əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi - IV-V cildlər. Bakı, 2001-2002
2. Bakı Dövlət Darülfünununun Təsis. Sənədlər toplusu. Bakı, ADU, 1989
3. Əhmədov Hüseyn. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (dərs vəsaiti).I hissə, Bakı, 2001
4. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 2006
5. Абдуллаев Камал. Русский язык в Азербайджане. Баку, 2005
6. Ахмедов Г.М. К истории «русско-татарских» школ в Азербайджане. Советская педагогика, 1969, №9
7. Ахмедов Г.М. Из истории развития школьного образования в Азербайджане. Советская педагогика, 1975, № 11
8. Ахмедов Г.М. Очерки истории школ и педагогической мысли в Азербайджане. Баку, 1990
9. Таğıев Ə.S. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olan cəmiyyətlərin maarifçilik fəaliyyətinə dair (Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin ali məktəblərinin "Elmi əsərlər"i). XI seriya, Bakı, 1978
10. Cavadov Cavid. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999
11. Шабанов А.Ш. К истории развития методики преподавания русского языка в нерусских школах Азербайджана (1920-1960гг.). Русский язык и литература в азербайджанской школе, 1962, №1

ГЮЛАРА АЛИЕВА
Старший преподаватель
Гянджинского Государственного
Университета кафедры
Истории Азербайджана
E-mail: gularaalvan@gmail.com

РУССКОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Три независимых отдела по высшему и среднему специализированному, а также народному и профессиональному образованию было учреждено при Управлении школ при Министерстве Народного Образования, организованном на первых порах существования Азербайджанской Демократической Республики. Наряду с провозглашением турецкого (Азербайджанского) языка государственным языком, придавалась определенная значимость и русскоязычному образованию. Согласно указу, принятому правительством Азербайджана от 13 ноября 1918 года в городах, где действовало среднеобразовательное учреждение, Министерством Народного Образования давалось разрешение на параллельное открытие русского сектора, начиная с высших подготовительных классов. В городах, где действовали однотипные очаги образования, часть их национализировалась, в остальных же образование проводилось на русском языке.

В связи с нехваткой кадров с высшим образованием, хорошо владеющих Азербайджанским языком, было принято решение относительно проведения занятий на русском языке в Бакинском Государственном Университете, открывшемся в сентябре 1919 года.

В период существования АДР также был учтен и тот факт, что до подготовки специализированных кадров, хорошо владеющих Азербайджанским языком в административных органах управления, в судопроизводстве и т.д. возможно использование русскоязычных кадров и русского языка. Это в свою очередь способствовало сохранению роли русскоязычного образования на определенном уровне.

GULARA ALIYEVA
Senior lecturer at Ganja State University
department of History of Azerbaijan
E-mail: gularaalvan@gmail.com

RUSSIAN-LANGUAGE EDUCATION IN AZERBAIJAN DURING AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article explores the role of Russian-language education in Azerbaijan during the realm of Azerbaijan Democratic Republic. The main goal of the author is to demonstrate that in parallel to the Azerbaijani Turkish being proclaimed as the official language of the country, the Russian-language education was also of some importance during that period of time. The specific facts elaborated on by the author bring to the attention the fact that after the establishment of Azerbaijan Democratic Republic the Russian-language education moved on from being an indispensable ingredient of political interests of Russia as well as its educational concept to the factor contributing to the development and strengthening of national education.

The author has also demonstrated that the Ministry of National Enlightenment of Azerbaijan Democratic Republic was creating conditions for the Russian-language education to some extent, thus, it Russian language was decided to be the main language of instruction at Baku University in the light of the absence of specialists fluent in Azerbaijani. The fact that the majority of the instructional and educational materials was in Russian also could not be disregarded.

Rəyçilər: t.e.n., dosent U.D. Həsənov, t.e.d. R.S. Süleymanov

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 4 iyun 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol № 11)